

SZAKMAI BESZÁMOLÓ

Morfoszintaktikai változások a XV. és XVI. századi iberoromán nyelvekben (F 043146)

Témavezető: dr. Berta József Tibor egyetemi docens

A kutatások célja

A kutatások célja az Ibér-félsziget neolatin nyelveiben a XV. századtól megjelenő szórendi változások és bizonyos grammatikalizációs folyamatok kronológiájának feltárása, valamint ezzel összefüggésben annak megállapítása, hogy milyen hasonlóságok, illetve eltérések mutathatók ki a félszigeti nyelvek történeti fejlődésében, és hogyan befolyásolják ezek a vizsgált nyelveknek az ún. Romanián belüli tipológiai besorolását. A kutatások középpontjában azok az igei szerkezetek álltak, amelyek egy kormányzó (régens) igit és egy ettől függő, azaz szintaktikailag ennek alárendelt főnévi vagy melléknévi igenevet tartalmaznak. A leírt igei szerkezeteket illusztrálják az alábbi példaszorok –ahol (1) a spanyol, (2) a portugál, (3) a katalán eseteket példázza–.

- (1) a. sp. Juan ha escrito una carta.
b. sp. Juan deja escrita la carta.
c. sp. Juan va a escribir una carta.
d. sp. Juan quiere escribir una carta.
- (2) a. port. O João tem escrito muitas cartas.
b. port. O João deixa escrita a carta.
c. port. O João vai escrever uma carta.
d. port. O João quer escrever uma carta.
- (3) a. kat. En Joan ha escrit una carta.
b. kat. En Joan deixa escrita la carta en la taula.
c. kat. En Joan va escriure una carta.
d. kat. En Joan vol escriure una carta.

A bemutatott példák kapcsán elmondható, hogy a melléknévi és a főnévi igeneveket tartalmazó szerkezetek egyaránt eltérő módon viselkednek a középkori és a mai nyelvállapotban, még pedig mindhárom nyelvben. Míg a mai állapotra a két ige rögzült sorrendje –*kormányzó ige+függő igenév*– és csaknem teljes elválaszthatatlansága jellemző, addig a régi szövegekben a két igealak ezzel ellentétes sorrendben és más összetevők által elválasztva is viszonylag gyakran előfordulhat. A kutatások során azt kívántam megállapítani, milyen körülmények között alakult ki –feltételezésem szerint a XV. század második felétől kezdődő változások eredményeképpen– a mai kötöttebb szórend a két szerkezet, illetve a három nyelv esetében.

A témába vágó szakirodalom áttekintése alapján megállapítható, hogy a felvázolt párhuzamok ellenére az ilyen szerkezeteket korábban csak külön-külön és egy-egy nyelvben vizsgálták. E projekt legfőbb és legújszerűbb célja éppen az volt, hogy az említett struktúrájú főnévi, illetve melléknévi igeneves szerkezetekben végbement változásokat a korábbi gyakorlattól eltérően

ugyanazon a korpuszon, azonos paraméterekkel vizsgálja, és lehetővé tegye összehasonlító következtetések levonását a három nagy félszigeti neolatin nyelv igei szerkezeteinek általános morfoszintaktikai fejlődésére vonatkozóan. Emellett a vizsgálatok alapjául szolgáló, kigyűjtendő középkori és preklasszikus kori példaanyag más, későbbi kutatásokhoz is felhasználható példatár létrehozásának lehetőségével is kecsegtetett.

Ezt az összetett célt az elfogadott munkaterv alapján egy középkori (XIII-XIV. századi) és egy preklasszikus (XV-XVI. századi) spanyol, portugál és katalán szövegekből származó korpusz adatainak csoportosításával, történeti-komparatív szempontú elemzésével, valamint statisztikai feldolgozásával kívántam elérni. A kutatás különböző fázisait az alábbiakban részletezem.

A korpusz szelekciója

A kutatás első lépéseként 2003. december 31-ig megtörtént a korpusz alapjául szolgáló szövegek nagy részének szelekciója, azok beszerzése, valamint az adatgyűjtés műveletének előkészítése is. Az informatizált szövegváltozatok jelentősen könnyebb kezelhetősége miatt a korpusz létrehozása során törekedtem minél több ilyen formában megjelent szöveg beszerzésére. Ebből a szempontból a szövegek kiválasztása és beszerzése során nehézséget jelentett, hogy, bár számos megbízható prózai szövegkiadás állt rendelkezésre nyomtatott formában mindhárom vizsgált nyelv esetében, az elektronikus kiadások tekintetében sokkal több spanyol szöveg volt elérhető, mint galego-portugál és katalán. A spanyol korpusz kialakítása során a CD-ROM-on már régóta elérhető *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles (ADMYTE)*, 1995-ben megjelent elektronikus szöveggyűjteményét használtam fel. Időközben az egyik lisszaboni egyetem (az *Universidade Nova de Lisboa*) által fenntartott webhelyen hozzáférhetővé vált a *Corpus Informatizado do Português Medieval ([CIPM], 2002-2005)*, elnevezésű, megbízható nyomtatott kiadások és kéziratok alapján készült középkori portugál korpusz, melynek több részét szintén felhasználtam. A katalán korpusz létrehozása több nehézséggel járt, mivel a kutatási időszak kezdetén még nem volt hozzáférhető semmilyen megbízható elektronikus formában kiadott középkori szöveggyűjtemény, ezért eredetileg csak nyomtatott szövegek kerültek a korpuszba. Ezt azonban sikerült kiegészíteni néhány informatizált szövegváltozattal, amelyet Dr. Sandra Montserrat Buendia, az alicantei egyetem (*Universitat d'Alacant*) Katalán Filológiai Tanszékének a *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)* című egyetemközi kutatási projektben résztvevő oktató-kutatója bocsátott rendelkezésemre. Azóta 2006-ban e szövegek szintén elérhetővé váltak az interneten.

A konkrét szövegek szelekciója során figyelembe vettem azt az elvet, hogy ezek lehetőleg több eltérő műfajt, illetve stílust képviseljenek, tekintettel arra, hogy a nyelvi változások kiindulópontja általában különböző, szemantikai szempontból egyenértékű, de más-más stilisztikai értékkel rendelkező és eltérő megoszlású alternatívák együttélése. E szempont érvényesítése érdekében a korpuszba kerültek szépirodalmi alkotások, krónikák, valamint jogi jellegű dokumentumok, törvényszövegek, bírósági jegyzőkönyvek részletei is. Emellett a változások kronológiájának nyomon követése szempontjából annak is figyelmet kellett szentelni, hogy a középkori szövegeket másolatban megőrző kéziratok általában jóval későbbiek, mint a feltételezett eredeti változat. Ebben a kérdésben Dr. Inés Fernández-Ordóñez, a madridi autonóm egyetem (*Universidad Autónoma de Madrid*) professzorának szakértő segítségére és útmutatására támaszkodhattam.

Adatgyűjtés

A korpusz szelekciója és előkészítése után –a 2004. december 31-ével záruló időszakban– került sor a vizsgálat tárgyát képező szintaktikai struktúrák kigyűjtésére. E munkafázis legnagyobb nehézségét az jelentette, hogy –noha a kiválasztott szövegkiadások nagy része már informatizált formában is rendelkezésre állt– a példaanyag kigyűjtését manuálisan kellett elvégezni. Ennek oka, hogy az említett kiadások egyike sem címkézett korpuszból –*corpus etiquetado*– származott, így egy egyszerű keresőprogrammal nem volt lehetséges hatékony keresés végrehajtása. Tovább nehezítették a munkát a keresett szerkezetfajták morfoszintaktikai tulajdonságai. A cél az összes potenciális kormányzó (segéd)ige valamennyi ragozott alakjával együtt előforduló összes melléknévi és főnévi igenevet tartalmazó szerkezet kigyűjtése volt, és erre a feladatra a konkrét szóalakok keresésére szolgáló programok alkalmatlanok voltak. Ráadásul a vizsgált időszakban a mainál jelentősen szabadabb szórend következményeképpen a kormányzó ige és a neki alárendelt, tőle függő igenév gyakran nem közvetlenül egymás mellett, és nem is mindig azonos sorrendben fordulnak elő. Ezenkívül a határozói funkciójú –ezért a ragozott alaktól közvetlenül nem függő– igenevek kizárása miatt további szűrésre volt szükség. Mindezen feltételek mellett a leghatékonyabb módszernek a szövegek olvasása során történő manuális adatgyűjtés bizonyult. Az informatizált kiadások ugyanakkor valamelyest megkönnyítették a szövegekben fellelt példák kiemelését, másolását, számítógépes rögzítését és további kezelését. A munkának ebbe a fázisába bevontam néhány volt és jelenlegi tehetséges tanítványomat is. Ilyen formában egy összesen mintegy 6.400 spanyol, portugál, illetve katalán szerkezetből álló példaanyagot sikerült kigyűjteni és elektronikus dokumentumokban tárolni.

A szerkezetek osztályozása, elemzése és a kapott adatok ellenőrzése

A kutatás következő –2005. december 31-ig terjedő– fázisában megtörtént a korábbiakban gyűjtött adatok –kormányzó ígét és főnévi, illetve melléknévi igenevet tartalmazó szerkezetek– tipológiai, kronológiai és stilisztikai szempontú csoportosítása és osztályozása. Ez lényegében azt jelenti, hogy a korpuszból kiemelt és kigyűjtésük sorrendjében korábban számítógépre vitt mondattani szerkezetek strukturális vonásaik alapján csoportokba rendezve és besorolva számítógépen elektronikus dokumentumokban kerültek rögzítésre. Ez az eljárás előkészítette a kigyűjtött struktúrák gyakoriságának korszakonként, nyelvenként és szövegtípusonként történő statisztikai elemzését. A csoportosítás alapját képező főbb strukturális osztályok a következők voltak:

1. V+Inf és V+Part szórend
2. Előrevetett igenév (Inf+V, illetve Part+V szórend)
3. Közbeékelés (interpoláció, alany, vonzat vagy határozói elemek közbeékelésével)

A szerkezetek csoportosítása és gyakoriságuk elemzése során a következő megállapításra sikerült jutni. A felsorolt szerkezet típusok közül az 1. csoportba tartozik a kigyűjtött példaanyag túlnyomó többsége. Ez a felszíni szórend megfelel a mai nyelvállapotban csaknem teljesen kizárólagos szórendnek. A 2. és a 3. csoportba tartozó szerkezetek archaikusnak számítanak, a mai köznyelvre egyáltalán nem jellemzőek, csupán archaizáló irodalmi művekben fordulnak elő elvétve. A középkori és a preklasszikus szövegekben egyaránt megtalálhatók, de gyakoriságuk szövegtípusonként eltérő, és minden esetben jelentősen elmarad az 1. csoportba sorolt szerkezetekénél.

Még ugyanebben az időszakban sor került az adatok ellenőrzésére –azaz a kapott eredmények, azoknak az általános tendenciákba való illeszthetőségének megvitatására– hazai és külföldi szakemberekkel való konzultáció útján. Ez volt a célja annak a rövid madridi tanulmányútnak, melynek során a kutatás már körvonalazódó eredményeinek az aktuális nemzetközi kutatási fejleményekhez való kapcsolódási pontjairól részben bibliográfiai feltárás, részben személyes szakmai konzultációk során tájékozódtam. Ilyen irányú kutatásokat végeztem a Spanyol Nemzeti Könyvtárban (Biblioteca Nacional de España), valamint az Madridi Autonóm Egyetem (Universidad Autónoma de Madrid) és a Complutense Egyetem (Universidad Complutense) könyvtáraiban. Igen sok hasznos észrevételt kaptam az e két spanyol felsőoktatási intézményben dolgozó, kutató kollégáktól, melyek alapján a következtetések levonásakor néhány új szempontot is figyelembe vettem a kutatás következő –záró– fázisában.

A következtetések levonása, az eredmények közlése

A kutatási időszak utolsó –2006. december 31-én zárult– periódusában megtörtént a következtetések levonása, valamint az eredmények összegző publikálása. A kutatás eredményeit az alábbiak szerint lehet röviden összegezni.

1. A vizsgált főnévi és melléknévi szerkezetek fejlődésében párhuzamok mutathatók ki. Az igei összetevőknek a középkori állapotban szabadabb sorrendje mindkét esetben az ún. V2 szórendnek tulajdonítható. A mai állapotra jellemző kötött rend –és ezzel összefüggésben az archaizáló struktúrák eltűnése– a V2 rendszert felváltó SVO szórend kialakulásával jött létre.
2. A korai szövegekre jellemző archaikus struktúrák megoszlása mind a középkori, mind a preklasszikus nyelvállapotban szövegtípusonként eltérő: gyakoriságuk a jogi szövegekben elenyésző, a szépirodalmi prózában magasabb. Ez az összetevők felszíni sorrendjében is megmutatkozó különböző diszkurzív funkciók szövegtípusonként eltérő arányával magyarázható. Emellett a stilisztikai változatosság igénye, mely a szépirodalmi művekre sokkal inkább jellemző, mint a jogi szövegekre, szintén oka lehet az egyébként már eltűnő félben lévő régebbi struktúrák bizonyos fokú megőrződésének.
3. Az archaikus struktúrák gyakorisága a XV. századi szövegekben –főként a humanista szerzők irodalmi műveiben– valamivel magasabb, mint az előző időszakban. Ez azonban nem a mondaszerkezet természetes fejlődésével magyarázható, hanem az akkor divatos latinizáló stílusnak tulajdonítható. A három nyelv tekintetében jelentős különbségek ezen a téren nem mutathatók ki.

Az eredmények publikálását a kutatási időszak utolsó évére –2006-ra– terveztem, de az egyes fázisok részeredményeinek közlése már korábban megkezdődött. Ezt jelzi a három nemzetközi konferencián elhangzott –részben már nyomtatásban is megjelent– előadásom, valamint az *Acta Hispanica* című egyetemi kiadványban megjelent cikkem –valamennyi spanyol nyelven–. A kutatások eredményeit ugyancsak az *Acta Hispanica* 2006-ban megjelent tematikus, kizárólag ennek szentelt, *Sintaxis histórica iberorrománica: complejos verbales medievales* című különszáma tartalmazza. A kötetben szereplő négy tanulmány közül az első felvázolja a főnévi és melléknévi igeneves szerkezetek struktúrájában bekövetkezett változások között vonható párhuzamokat és bemutatja az elemzések elméleti hátterét. A többi három tanulmány nyelvenként ismerteti a középkori és a preklasszikus korszak szövegeiben talált archaikus szerkezetek gyakorisági adatait, és egyben bemutatja az összes fellelt archaikus példát. A nyomtatásban megjelent tudományos közleményeken kívül a kutatások eredményeit több spanyolországi egyetemen tartott előadásomban is közzétettem. 2005-ben az alicantei és a jaéni egyetemen tartottam előadást a középkori iberoromán morfoszintaktikai változásokról. 2006-ban az alicantei egyetem Katalán Filológiai Tanszékének meghívására

katalán nyelven doktori kurzust tartottam az iberoromán igei perifrázisok középkori szerkezetéről és annak változásairól.

Beszámolóm végén szeretném megemlíteni azokat a kollégákat, akik valamilyen formában segítséget nyújtottak a kutatások során, és akiknek ezért köszönettel tartozom:

Dr. Giampaolo Salvi (egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Dr. Sandra Montserrat Buendia (egyetemi adjunktus, Universitat d'Alacant)

Dr. Inés Fernández-Ordóñez (egyetemi tanár, Universidad Autónoma de Madrid)

Nagy Katalin (PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem)

Krekovics Diana (PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem-Janus Pannonius Tudományegyetem)

Vincze Orsolya (egyetemi hallgató Szegedi Tudományegyetem)

Szeged, 2006. február

Dr. Berta József Tibor
egyetemi docens